

MAHTUMKULU ESERLERİNİN DEYİMLER SÖZLÜĞÜ

Emrah Yılmaz (2016), Gazi Kitabevi Yayınları, 774 s., ISBN: 978-605344-446-6

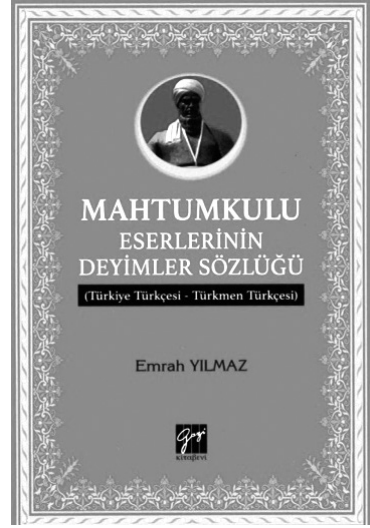
Tuğba YILMAZ*

Dil Araştırmaları, Güz 2017/21: 253-257

Gazi Kitabevi Yayınları arasında çıkan *Mahtumkulu Eserlerinin Deyimler Sözlüğü* adlı eser, Türklük bilimi araştırmacılarının dikkatlerine sunulmuştur. Türk dünyasının müşterek bir değeri olarak kabul gören ve Prof. Dr. Ahmet Bican Ercilasun'un *sözün kanatlarında uçan şair* diyerek takdim ettiği Mahtumkulu Firaki; *dilinde İslamiyet, kaleminde Türklük* şiarıyla da bilinmektedir. Bu eserde; 18. yüzyılda yaşamış ünlü Türkmen bilgesinin kullanmış olduğu deyimler ilk kez derlenmiş ve bir bütün olarak ele alınıp izah edilmiştir.

2016 yılının Türkmenistan devlet başkanı tarafından *Mirasa Saygı Duyuma ve Vatanı Geliştirme Yılı* olarak ilan edilmesi münasebetiyle ele alınan bu çalışma; şairin eserlerinin ilmî açıdan tahlil edilmesine zemin hazırlamak, semantik açıdan *çapı çevresinden geniş olan* deyimler konusundaki eksikliği gidermek amacıyla hazırlanmıştır. Çalışmada, şaire ait 2014 yılında bulunan yeni nüshalar da dikkate alınarak toplamda 879 şiir taranmıştır. Madde başı olarak toplamda 1728 deyim yer aldığı eserin Türkiye Türkçesi ve Türkmen Türkçesi şeklinde hazırlanması da araştırmacılara mukayese imkanı sağlaması ve sahasında çağdaş çalışmaların yapıldığını göstermesi bakımından önemlidir.

Çalışmaya Mahtumkulu'nun şiirleri ve manzum hikayeleri olmak üzere bütün eserlerinden derlenen deyimleri dahil edilmiştir. Ancak şairin kullanmış olduğu pek çok deyim gerek Türkmenistan sahasında gerekse Türkiye sahasında yazılmış deyim kitaplarında yer almadığına dikkat çekilmiştir. Bu türden deyimler açıklanırken deyimlerin şiirdeki bağlamı dikkate alınmış, mevcut klasik ve modern kaynaklara müracaat edilmiştir. Şairin kendine özgü kullanmış olduğu deyimler ise; Türkmen dilbilimi uzmanlarıyla Türkmenistan'da görüşülüp yine eserin kendi özgül ağırlığı içerisinde ve bütüncül bir yaklaşımla değerlendirilerek açıklandığı anlaşılmaktadır. Bu bağlamda *tabuta konulmak, vefat etmek, son yolculuğuna uğurlanmak, dört kolluya binmek, imam kayığına binmek* gibi anlamlara gelen *ağaç ata binmek* deyimini ile korkmak, ürpermek, tıp dilinde mantar hastalığına yakalanmak anlamlarında kullanılan

* Arş. Gör., Gazi Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, Ankara/TÜRKİYE. tugbakaratug@hotmail.com

ağaç adam olmak deyimini örnek olarak gösterilebilir: *Bir gün bolar, ağaç ata müner sen, tura bilmeñ gum astynda ýatansoň*, “Bir gün olur ağaç ata binersin, kalkamazsın kum altında yatarsın” (s. 10).

Namert oğlu gorkı çeker meydandan, ağaç adam bolup görner her yandan, “Nâmert oğlu korku çeker meydandan, ağaç adam olup görünür her yandan” (s. 8).

Kitap “Sunuş”, “Taksim Yazıları”, “Giriş” olmak üzere üç temel bölümden oluşmaktadır. “Sunuş” bölümü (s. 10-12), Türkmenistan El Yazmalar Enstitüsü Başkanı Prof. Dr. Annagurban Aşırov tarafından kaleme alınmıştır. Sunuş bölümünde; Mahtumkulu’nun uluslararası seviyede anılması ve araştırılması için devlet başkanı tarafından 2012 yılında hususî bir karar çıkarıldığı, bu karar neticesinde şairin daha yakından tanınması için ülke genelinde pek çok etkinlik düzenlendiği, şairlerinden hareketle şairin gerçek yaşının ancak 2012 yılında tespit edilebildiği ve bu bağlamda Uluslararası Türk Kültür Teşkilatı (TÜRKSOY) tarafından 2014 yılının “*Mahtumkulu Firâkî’nin 290. Doğum Yılı*” olarak ilan edildiği, aynı yıl Türkmen Devlet Başkanı Gurbangulı Berdimuhamedov tarafından Mahtumkulu’nun anlatıldığı *İnsan Kalbinin Sönmeyecek Nuru* adlı eserin telif edildiği, şairin bilimsel açıdan incelenmesi için Türkiye İşbirliği ve Kalkınma Ajansı (TİKA) ile dönemin Kültür Başkenti olması dolayısıyla Eskişehir Valiliği’nin koordineli çalıştığı ve bir dizi etkinliğe ev sahipliği yapıldığı, Türkmen millî şairi Mahtumkulu’ya uluslararası arenada kıymet verilmesinden memnuniyet duyulduğu, 2016 yılının *Mirasa Saygı Duyma Yılı* olarak ilan edilmesiyle de Türkmen halkının maddî ve manevî zenginlikleri tekrar gün yüzüne çıkartıldığı ve edebî faaliyetlere hız verildiği ana hatlarıyla anlatılmaktadır.

Kitabın “Taksim Yazıları” bölümünde toplamda iki taksim yazısı yer almaktadır. İlk taksim yazısında (s. 13-15), Prof. Dr. Abdurrahman Güzel tarafından ülkemizde Mahtumkulu ile ilgili bilimsel çalışmaların tarihçesine, dünya edebiyatının seçkin bir temsilcisi olarak Türk edebiyat câmiyasında da sık sık söz edilen bir değer olduğuna, Yunus, Mevlana ve Karacaoğlan’ın işlediği insan sevgisinin Mahtumkulu çizgisine devam ettiğine değinilmiştir. Ayrıca Türkmenistan devlet başkanının 16.03.2012 tarih ve 12179 sayılı kararı ile Türkmenistan’ın Ankara Büyük Elçiliği nezdinde Mayıs 2013’te “Türkiye’de Türkmen Millî Şairi Mahtumkulu Firâkî’yi bilimsel açıdan incelemek ve halka tanıtmak amacıyla altı kişilik “*Mahtumkulu Firâkî Bilim Kurulu*” oluşturulduğu ve bu heyet tarafından beş eser telif edildiği bilgisi yer verilmiştir.

Kitabın “Taksim Yazıları” bölümündeki ikinci taksim yazısı (s. 15-17) Doç. Dr. Berdi Sarıyev tarafından “*Mahtumkulu Firâkî’nin Deyimlerine İlişkin Düşünce Birimleri Bohçasını Açmaya Teşebbüs*” başlığıyla kaleme alınmıştır. Bu yazıda deyimlerin dilin söz varlığı içerisindeki öneminden bahsedilerek şairin kendine özgü deyişlerini, düşünce birimlerini çözümlemenin ve izaha muhtaç ifadeleri açıklığa kavuşturmanın kolay bir iş olmadığına dikkat çekilmiş ve *dil ile düğümlenen diş ile çözülemeyen* düşüncesiyle Kaşgarlı Mahmut’a atıfta bulunulmuştur. Bu bağlamda cesaretli olmaya referansla kullanılan *düşersen yüksekte düş* sözünün öğrencisi Emrah üzerinde etkili olduğunu dile getirerek onu Türkmen dilinin heveskârı olarak nitelendirmiştir.

Eserin “Giriş” bölümünde (s. 18-27) “Türkmen Kuyumcusu Mahtumkulu’nun Edebî İncileri” ve “Sözlüğün Mahiyeti ve Kullanımı Hakkında Birkaç Söz” başlığıyla

iki yazı yazar tarafından kaleme alınmıştır. İlk yazıda (s. 18-19) Mahtumkulu'nun deyimler sözlüğüne neden ihtiyaç duyulduğu, sözlüğün hazırlanma sürecinde hangi güçlüklerle karşılaşıldığı ve kimlerden istifade edildiği, bu çalışmanın “*Mahtumkulu Eserlerinin 20 Ciltlik Sözlük Külliyyatı*” projesinin de birinci cildini oluşturmakla esasen Mahtumkulu'nun şahsında Türkmen'in kudret ve zekâsının bir ürünün olarak kendini gösterdiği beyan edilmiştir. Giriş bölümündeki ikinci yazıda (s. 20-27), çalışmanın amacı, kapsamı, yöntemi ve sınırlılıkları, deyimlerin tarihsel gelişimi, tanım ve mahiyeti, Türkiye ve Türkmenistan sahasında deyimlere ilişkin öne çıkan eserler üzerinde durulduğu, sözlükte madde başı olarak verilen deyimlerin Türk okuru dikkate alınarak alfabetik bir sıra içerisinde ele alındığı ve mısra sayısına göre her sayfada takriben beş deyime yer verildiği anlaşılmaktadır.

Sözlükte madde başı olarak verilen deyimlerin karşılığı imkân dahilinde yine deyimler ile izah edilmiştir. Türkmen Türkçesinde küçük ses değişiklikleriyle farklılık arz eden deyimler, imkân dâhilinde Türkiye Türkçesindeki karşılıklarıyla verilmiştir:

Benliğinden inmek < Menliğinden inmek “tevazu göstermek, alçak gönüllü olmak” (s. 128)

Gönül geçmek < Köñül geçmek “tekâmül etmek, olgunlaşmak” (s. 319)

Pazarı kızmak < Bazarı gızmak “müşterisi çoğalmak, başarı elde etmek” (s. 577) gibi.

Aktarımı doğrudan mümkün olmayan deyimlerin orijinallerine sadık kalınmak maksadıyla deyimün büsbütün aktarımı yapılmayıp kullanıldığı dördlükte dahi aslî şekliyle ele alınmıştır:

Nep almak: İstifade etmek.

Nep almak: Peýda görmek.

Nep almayan kişi sözden, öğütten,
Farkı olamaz hiç kuru söğütten,
Eş-dost bilmez, mânâ sezmez yığitten,
Ağılında ısı veren it yahşi (Ý27)

Nep almayan kişi sözden, öwütten,
Enaýlygy bolmaz gury söwütten,
Deň-duş bilmez, many aňmaz ýigitden,
Agylynda yssy beren it ýagşy (*Ýat ýagşy*)

Sözlükte madde başı olarak verilen deyimler, yukarda görüldüğü üzere koyu harflerle yazılıp açıklamaları verilmiştir ve hangi bağlamda kullanıldığı da dördlüklerle tanıklanmıştır.

Eserin “Mahtumkulu Eserlerinin Deyimler Sözlüğü” bölümünde (s. 1-752), Türkiye Türkçesi okuru dikkate alınarak deyimler madde başı olacak şekilde alfabetik olarak sıralanmış ve her iki lehçedeki karşılıklarına yer verilmiştir. Deyimlerin bağlamından koparılmadan örnekleriyle birlikte tanıklanmaları da dikkat çekicidir. Yapılan göndermelerde önce şiir isimlerinin kısaltması verilmiş, ardından karşı sayfada çağdaş Türkmen Türkçesi imlası kullanılarak şiirin tam ismi belirtilmiştir:

Fikir kazanında kaynamak:

1-Düşünce de doyum noktasına gelmek, düşüncenin olgunlaşması,
2-İstişare etmek, danışmak.

Korka korka müflis duruma düştük,
Takdir ne olursa, bilinsin artık,
Fikir kazanında kaynadık, piştik,
Değme, o çoşup da dökülsün artık.

(G54)

Pikir gazanynda gaýnamak:

1-Oýlanmada doým nokadyna ýetmek,
pikriň kâmilleşmegi,
2-Geñeş etmek, maslahat soramak.

Gorka-gorka üflis ýagdaýa düşdük,
Takdyr näme bolsa, görülsin indi.
Pikir gazanynda gaýnadyk, bişdik,
Degme, ol joş urup dökülsin indi.

(Görülsin indi).

Yukarda gösterilen örnekte olduğu gibi bir deyim in birden fazla anlamda kullanılması durumunda, numaralandırılarak farklılık arz eden anlamına da yer verilmiştir.

Deyimlerin eş anlamlılarına Türkiye Türkçesinde **Bkz.**; Türkmen Türkçesinde **ser.** kısaltmasıyla atıfta bulunulmuştur. Akabinde ilgili deyim e yer verilmiştir:

Fikir balçığına batmak: Bkz. **Fikir basmak** (s. 286).

Gam şerabını içmek: *ser.* **Gam badasın noş etmek** (s. 297) gibi.

Ek kısaltmalar bölümünde (s. 753-769), hangi kısaltmanın hangi şiire tekabül ettiği ve kaçınıcı ciltte yer aldığı Roma rakamları ile verilmiştir: **G54 < GÖRÜLSÜN İNDİ (I:35) > (Görülsün Artık Şiiri 1. cilt, sayfa:35) gibi.**

Kaynakça kısmı ise 770-774. sayfalar arasında yer almaktadır. Eserin kaynakçasına bakıldığında, yazarın Türkmen dilcileri tarafından yapılan çalışmalara ve sahasındaki güncel literatüre vâkıf olduğu görülmektedir.

Genel olarak değerlendirildiğinde bu sözlük, Türkmen Türkçesiyle ilgilenen genç araştırmacılar için bir veri madeni şeklinde kabul edilebilir. Nitekim Mahtumkulu'nun şiirlerinin henüz ilmî açıdan yeterince tahlil edilmediği için mevcut materyalin dikkatlerden uzak kaldığı, buna mukabil şairin Türk dilinin somutlaştırma özelliğinden ziyadesiyle yararlandığı, dolaylılara sıkça yer verdiği, 18. yüzyılda kullanılan deyimlerin modern Türkmen Türkçesindeki deyimler ile karşılaştırıldığında yapı bakımından kısaltmaların olduğu, tarihî hadiselerin şairane bir ustalıkla kısacık deyimlere sıkıştırıldığı, tasavvufî yönü ele alındığında remizlerle bazı hakikatlere atıfta bulunulduğu yazar tarafından vurgulanmıştır.

Bu bağlamda *somutlaştırma* eğilimini göstermek için “iç dünyasındaki hissiyatını seçkin kelimelerle aktarmak, düşüncesini olgunlaştırmak, yazdıklarını demlemek, kelimelere heykeltraş misali yaklaşmak” anlamında *gönüle geleni traşlamak/ köñle geleni taraşlamak* deyimini örnek olarak tercih edilmiştir.

Dolaylama eğilimini göstermek için “secde etmek” mânâsına şu ifadeler e yer verilmiştir: **Hakk'a mañlay (alın) diremek, baş ile hac eylemek, başı ile kulluk eylemek.**

Modern Türkmen Türkçesi deyimleri ile mukayese edildiğinde yapı bakımından kısaltmaların olduğu da anlaşılmaktadır:

18.yüzyıl*Pikir deryasına batmak*> *pikire batnak* “derin düşünmek”*Pikir layına batmak*> *pikire batnak* “derin düşünmek”*Dile dëssan getirmek*> *dile getirmek* “ifade etmek”*Ak pata bermek*> *pata bermek* “icazet vermek, müsaade etmek”
gibi (s. 24).**21.yüzyıl**

Türk ve Türkmen kardeşliğinin bir nişânesi olarak da kendini gösteren *Mahtumkulu Eserlerinin Deyimler Sözlüğü* adlı çalışmanın, 20 ciltlik sözlük projesinin de ilk basamağı niteliğinde telif edilmesi, Türkmen millî şairi Mahtumkulu'nun derinliğini göstermesi bakımından önemli bir adım sayılabilir. Ayrıca eserin hem Türk hem de Türkmen okuru dikkate alınarak hazırlanması ve klasik deyimler ile modern deyimlerin aynı potada eritilmesi; Mahtumkulu'nun çarpıcı ifadelerini çözümlemek isteyen araştırmacılara yarar sağlayacağı açıktır. Mahtumkulu araştırmaları noktasında kaynak eser olarak kullanılacağını düşündüğümüz bu çalışmayla Türkolojiye katkıda bulunduğu için Emrah Yılmaz'ı tebrik eder, yeni çalışmalarında başarılar dileriz.